

УДК 159.923:[37.035:316.46

О.В. Козак

*аспірант кафедри практичної психології,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

Особенности развития лидерских качеств учнів професійно-технічного закладу освіти

У статті представлено результати теоретичного дослідження поняття лідерства та психологічних властивостей особистості лідера. Проаналізовано особистість учня системи професійно-технічної освіти та розкрито сутність структури професійно-технічного навчального закладу як середовища для розвитку лідерських якостей учнів.

Ключові слова: лідерство, лідерські якості, професійно-технічний заклад освіти, особистість лідера.

О.В. Козак

*аспірант кафедры практической психологии,
Тернопольский национальный педагогический университет
имени Владимира Гнатюка*

Особенности развития лидерских качеств учащихся профессионально-технических учебных заведений

В статье представлены результаты теоретического исследования понятия лидерства и психологических свойств личности лидера. Проанализирована личность ученика системы профессионально-технического образования, раскрыта сущность структуры профессионально-технического учебного заведения как среды для развития лидерских качеств учащихся.

Ключевые слова: лидерство, лидерские качества, профессионально-техническое учебное заведение, личность лидера.

Kozak Oksana Viktorivna

*post-graduate student of the Department of Practical Psychology
Ternopil National Pedagogical University
Volodymyr Hnatyuk name
practical psychologist,
Technical College Ternopil National Technical University
Ivan Puluji name*

The collegier leadership quality of professional and technical education institutions

The article presents the results of theoretical study of the concept of leadership, and the psychological properties of the personality of the leader. The personality of a student of vocational education sys-

tem is analyzed, and the essence of the structure of the vocational and technical educational institution as an environment for the development of leadership qualities of students is disclosed.

Key words: *leadership, leadership qualities, vocational education institution, personality of the leader.*

Постановка проблеми

Тема лідерства останнім часом є дуже популярною в цілому світі та в Україні зокрема. Сьогодні цією темою цікавляться політики, соціологи, власники бізнесу, менеджери від ТОПів до лінійних супервайзерів. Ця тенденція підсилюється вагомими змінами в суспільно-політичному устрої нашої держави, великими обсягами інформації та необхідністю швидкої адаптації й критично-вибіркового аналізу. Щоб бути успішними та наздоганяти тенденції розвитку суспільства, молоді люди ставлять перед собою цілі на майбутнє, визначають етапи на шляху їх досягнення і згодом розподіляють ресурси для здійснення цих планів. Тому проблема лідерства набуває великого значення в сучасних психологічних дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Найпершими досягнули феноменологію лідерства класичні філософи, далі проблема набула міждисциплінарного характеру. Теоретичними засадами дослідження поняття лідерства та особистості лідера стали наукові праці О. Власової, Т. Гури, І. Зязюна, С. Калашнік, А. Коваленко, В. Михайличенко, О. Нестулі, О. Романовського, О. Пономарьова, Н. Підбуцької, Г. Попової, К. Левіна, А. Менегетті, М. Мескона та ін. Практичне вивчення діяльності й здібностей лідера як психологічної проблеми здійснювалося Л. Уманським та продовжується В. Татенком. Проблему розвитку лідерських якостей у підлітковому віці розглядали в своїх дослідженнях Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, І. Кон, С. Походенко, К. Садохіна. Вчені наголошують, що саме в підлітковому віці акти самосвідомості: самопізнання, самооцінка, саморегулювання, самоствердження стають провідними потребами особистості молодшої людини.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нові реалії вимагають створення умов для підготовки учня професійно-технічного закладу освіти, здатного максимально швидко адаптуватися, навчатися та розвиватися. Сучасний світ мінливий, у ньому присутнє явище конкуренції. А це, у свою чергу, обумовлює необхідність дослідження розвитку в учня системи лідерських якостей, які дали б змогу повноцінно самореалізуватися та бути конкурентоспроможним на ринку праці.

Формулювання цілей статті

Метою статті є теоретичне обґрунтування особливостей лідерських якостей в учнів професійно-технічного закладу освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження

Успіх людини в будь-якій діяльності значною мірою залежить від її здібностей і прагнення досягти високих результатів. Сучасна інформаційна цивілізація змінює систему цінностей та пріоритетів усіх людей і молоді зокрема. Це обумовлює необхідність дослідження розвитку в учня системи лідерських якостей, завдяки яким він зможе приймати своєчасні самостійні рішення, переконувати оточуючих у правильності своєї позиції, вести їх за собою на шляху досягнення поставлених цілей, ефективно взаємодіяти з соціумом, самореалізуватися та стати активним повноправним громадянином своєї країни. Зростає вага і значення висококваліфікованого персоналу. Саме висока кваліфікація працівників-підлеглих є ключем до успіху. Крім засвоєння необхідного обсягу технічних знань, у сучасному професійно-технічному навчальному закладі перед учнем стоїть завдання отримання набору індивідуально-психологічних якостей самостійно набувати знання, проявляти

ініціативу, генерувати нові ідеї, вміння працювати у команді, вміння прогнозувати. Ці вміння можна об'єднати в структуру лідерства, яке в останній час набуло особливо важливого значення.

Проблеми виховання лідерів, створення умов для розвитку лідерських якостей і формування соціально активної особистості розглядають у своїх дослідженнях Д. Алфімов, Т. Вежевич, А. Войцихова, І. Кула, Л. Локошко, Т. Прохоренко, Б. Паригін, К. Слесик, В. Татенко, О. Тихомирова, Л. Уманський, В. Татенко. На основі здійсненого теоретичного аналізу основних підходів до визначення структури лідерства та лідерських якостей, ми звернули увагу на те, що на сьогодні немає досліджень проблеми лідерства в учнів професійно-технічної системи освіти. Для сучасного здобувача професійної освіти установка на саморозвиток, напрацювання індивідуального стилю мислення й діяльності має стати пріоритетним упродовж усього життя. Креативність, здатність до абстрактного мислення, самостійність у прийнятті обґрунтованих рішень, здатність діяти соціально відповідально та свідомо, стресостійкість й ін. – оволодіння такими компетентностями є важливим, особливо зважаючи на необхідність успішної професійної діяльності в умовах можливої соціально-економічної нестабільності, що є притаманним сучасній Україні.

Здобувачі освіти професійно-технічного навчального закладу – це особи підліткового віку з 15 до 18 років. Є. Ємельянова звертає увагу на основні потреби цього віку: потреба в безоцінній увазі та підтримці; потреба в чітких правилах, які повинні встановлювати дорослі для того, щоб утримувати підлітків від деструктивних форм поведінки; потреба в розвитку та навчанні через життєву практику; потреба в цікавих життєвих подіях; потреба у задоволенні; потреба в повазі та визнанні; потреба у вмінні впевнено відстоювати свою думку; потреба в творчому самовираженні та самореалізації; потреба в постановці життєвих цілей [2]. Середо-

вище професійно-технічного навчального закладу найбільше цьому сприятливе завдяки його багаторівневій структурі [11].

Одним із завдань розвитку в підлітковому віці є досягнення автономії і незалежності від батьків, здатності самостійно приймати рішення і діяти на основі власного вибору. В процесі свого самоствердження старші підлітки намагаються більше себе випробувувати, відстояти себе, довести свою правоту, незалежність у думках та діях. Як зазначає Г. Чепмен, у цей період підліток відчуває потребу в незалежності в різних сферах: потреба у фізичній незалежності (потреба в особистісному просторі), потреба емоційної незалежності (в емоційній свободі), потреба суспільної незалежності (пошук друзів за межами сім'ї, музичні смаки, власна мова і стиль одягу), потреба в інтелектуальній незалежності (цінності, мораль, релігія), потреба в самостійному прийнятті рішень [13]. У взаєминах з батьками, які будуються на засадах співпраці, підліток отримує можливість випробувати різні стратегії досягнення незалежності й самостійності, що сприяє розвитку його особистісної автономії. Відстоюючи свою самостійність, підліток розвиває на основі рефлексії свою самосвідомість, образ «Я», співвідношення реального та ідеального «Я». На основі інтелектуалізації психічних процесів відбувається їх якісна зміна в напрямку все більшої довірливості, ризикованості.

Саме в період початку навчання в закладі професійно-технічної освіти юнаки та дівчата прагнуть звільнитися від контролю та опікування з боку батьків, а також від встановлених ними норм та порядків. У цьому процесі І. Кон розрізняє домагання автономії у сфері поведінки (потреба і право самостійно вирішувати особисті проблеми), емоційної автономії (потреба і право мати власні, самостійно обрані уподобання) та нормативної автономії (потреба і право на власні норми й цінності) [4].

Слід наголосити на тому, що в середовищі професійно-технічної освіти порівняно легко досягається незалежність поведінки, зрозуміло, в певних рамках, пере-

дусім у сфері дозвілля. Юнаки та дівчата все більше проводять час поза домівкою, віддаючи перевагу одноліткам як партнерам у спільному дозвіллі. Як зауважує Д. Леонт'єв, необхідно розрізнати відповідальність і свободу, які лише на першій погляд є «двома сторонами однієї медалі», але на практиці «...свобода і відповідальність зливаються воедино на певній стадії, хоча розвиваються вони із двох різних джерел. Свобода поступово розвивається у процесі розвитку форм активності, через набуття права на власну активність і ціннісного обґрунтування того, заради чого ця активність відбувається. Відповідальність розвивається в процесі становлення форм саморегуляції, поступового взяття на себе контролю за різними аспектами своєї діяльності, своєї поведінки, який спочатку, коли ми були зовсім маленькими, повністю брали на себе наші батьки» [5, с. 11]. Пов'язуючи розвиток відповідальності як лідерської якості, можемо стверджувати, що виховання стійкості до стресорів та непередбачуваних ситуацій, які можуть порушувати здатність учня йти обраним для себе курсом, є одним із головних завдань. Якщо учень недостатньо готовий до можливих перепадів настрою оточуючих, власних афектних хвилювань тощо, то будь-яка зміна цих настроїв виявляється форсмажором, вищою силою, яка порушує плани і прогнози. Наслідки дій зумовлені їх причиною, отже, розвиток відповідальності тісно пов'язаний із розвитком емоційної стійкості учня професійного навчального закладу. Психологічні основи розвитку відповідальності у процесі різних видів діяльності були закладені К. Абульхановою-Славською, яка називає відповідальність максимальним вираженням суб'єктної позиції в діяльності і розуміє під нею «добровільне взяття людиною на себе гарантій забезпечення умов її здійснення, гарантій за рівень якості діяльності, гарантій за її результат, готовність відповідати за будь-які наслідки» [1, с.47]. Так, М. Савчин визначає відповідальність як цілісну якість людини, в якій інтегровані її духовні, соціально-

психологічні та психо-фізичні функції, що забезпечують реалізацію у поведінці необхідного, належного та інтенційного. У структурі відповідальності вчений виділяє когнітивну (особливості раціональної саморегуляції поведінки, усвідомлення себе як суб'єкта відповідальної поведінки), емоційно-мотиваційну (субстанційні та ситуативно-динамічні спонукання відповідальної поведінки і переживання особистості) та поведінкову (дії, конкретні акти поведінки, власне вчинки, наміри позиції, рішення тощо) складові, у яких особистість «цілісно виражається як суб'єкт внутрішньої чи зовнішньої дії, поведінки та діяльності» [8, с.105].

А. Макаренко вказує, що організатором (лідером) може стати той підліток, що уміє не лише наказувати товаришеві, але й підкорятися йому. Проблему лідерства дослідник розглядав у тісному зв'язку з цілями діяльності дитячого колективу. В творчій спадщині А. Макаренка були сформульовані фундаментальні теоретичні положення про лідерство та визначені ті умови, які у первинному колективі зумовлюють найбільшу ефективність ділових взаємин. Він наголошував, що реальна можливість взяти на себе відповідальність є найважливішою умовою [6]. С. Походенко називає лідерство домінантою в різноманітних видах діяльності підлітків. Вчинок лідера підлітки визначають соціальними сподіваннями, бажанням позитивного й уникненням негативного зовнішнього оцінювання і пов'язаними з ними соціальними почуттями, неінтеріоризованими моральними нормами. Середні й старші підлітки вчинок лідера визначають сформованими особистісними, власними моральними уявленнями. Потреба у власній і соціальній ідентифікації себе як лідера стає визначальною рисою соціального пристосування особистості підлітка до мінливих ситуацій розвитку соціуму [7]. К. Садохіна, звертаючи увагу на психологічні особливості підліткового віку і дослідження особистісних рис лідера, виокремлює якості, які забезпечують ефективне лідерство підлітків: упевненість у собі,

наявність вольових якостей, прагнення до самоствердження та самореалізації, вплив на інших, оригінальне, творче мислення, комунікативні та організаторські здібності, вміння приймати правильне рішення у непередбачених ситуаціях, готовність брати на себе відповідальність [9]. В. Сбитнева, поділяючи погляди А. Лутошкіна, М. Рожкова, вважає, що лідерські якості – це сукупність певних властивостей, рис, що дає змогу члену підліткового соціального об'єднання статусно виділитися в конкретній справі й приймати відповідальні рішення у важливих для групи ситуаціях [10]. В. Ягоднікова виокремила компоненти лідерських якостей, які забезпечують ефективне лідерство учнівської молоді:

1) мотиваційний (упевненість у собі, потреба в досягненні, прагнення до самоствердження та самореалізації);

2) емоційно-вольовий (урівноваженість, емоційно-позитивне самопочуття, наявність вольових якостей);

3) особистісний (вплив на інших, оригінальне, творче мислення, комунікативні та організаторські здібності);

4) діловий (уміння приймати правильне рішення в непередбачуваних ситуаціях, готовність брати на себе відповідальність, знання, уміння та навички організаторської роботи) [14].

Важливою умовою розвитку лідерських якостей у підлітковому віці є вміння налагоджувати контакти з ровесниками в процесі спілкування, здатність управляти цим процесом (проявляти активність у потрібний момент, брати на себе ініціативу в спілкуванні, активно реагувати на стан партнера і впливати на нього, вміло застосовуючи різні прийоми), вміння представити себе, вловлювати, правильно оцінювати свою реакцію та партнерів у ході спілкування тощо.

Потреба в спілкуванні з однолітками у старшому шкільному віці надзвичайно велика. Групова гра й інші види спільної діяльності виробляють необхідні навички соціальної взаємодії, вміння підкорятися колективній дисципліні та в той же час відстоювати свої права, співвідносити

особисті інтереси з суспільними, спілкуватися з ровесниками – це специфічний вид емоційного контакту. Усвідомлення групової приналежності, солідарності, товариської взаємодопомоги не тільки полегшує учням-першокурсникам адаптацію до навчального закладу, але й дає їм відчуття емоційного благополуччя, власної значущості та свого місця у колективі. Саме тут учень може вперше і в безпечному, хоча і новому середовищі, проявити свої лідерські якості.

Особливе значення для розвитку лідерських якостей учнів має стимулювання і максимальне використання мотивації досягнень у навчальній, трудовій та дозвільневій діяльності. Посилення ролі мотивації для подальшого розвитку учня має низку переваг. Насамперед це сприяє розвитку достатньо стійкої особистісної властивості – мотиву досягнення успіху, який домінує над мотивом невдач, що особливо важливо в період адаптації до нових умов. Вітчизняні вчені (С. Занюк, О. Павлик) до процесу розвитку мотивації досягнення успіху підходять із позицій гуманістичної психології та особистісно-діяльнісного підходу і виокремлюють активну суб'єктивну позицію як значущий фактор розвитку та трансформації мотивів досягнення успіху [3].

Мотивація лідерства в підлітків залежить від ідентифікації з найбільш значущими людьми з їхнього найближчого оточення. На місці лідера не може бути будь-яка людина, а лише той, чия готовність діяти відповідає моменту. Специфіка лідерства полягає в тому, що роль лідера не тільки «дають», але лідер бере її сам. Іншими словами, лідером може стати той, хто, крім відповідного соціально-психологічного складу, має достатню мотивацію лідерства, хоче виконувати цю роль у малій групі у певній ситуації.

У контексті дослідження проблеми лідерства учнів у системі професійно-технічного навчального закладу особлива увага звертається на організаторські здібності. Найбільш ґрунтовною концепцією організаторських здібностей є концепція

Л. Уманського, в якій до специфічних якостей особистості здібного організатора віднесені організаторське чуття (психологічна вибірковість, практично-психологічний розум, психологічний такт), здатність до емоційно-вольового впливу (суспільна енергійність, вимогливість, критичність), схильність до організаторської діяльності (потреба в організаторській роботі, самостійне включення в роботу, задоволеність у процесі організаторської діяльності тощо) [12]. Як зазначає А. Поденко, в характеристиці людини з високим рівнем організаторських здібностей в якості провідної виокремлюють здатність лідувати в організації процесу. Дослідник звертає увагу на те, що успішність реалізації прагнення до самоствердження в підлітковому віці виявляється значною мірою залежною від таких двох здатностей, як здатність до організації діяльності, в якій має здійснюватися самоствердження, та здатності до самоорганізації, що здатна обумовити успішний поступ самоствердження. орієнтування в складній диференційованій спільноті однолітків, а подекуди і спрямування її в потрібному для особистості напрямку, вимагає від школяра відповідного рівня організаторських здібностей [7].

Характеризуючи соціальну ситуацію розвитку підлітка, А. Поденко звертає увагу на подвійну суперечність стосовно розвитку організаційних здібностей – «з одного боку, між складною структурою соціальної ситуації розвитку і вимогами, які вона ставить до організаторських здібностей особистості підлітка та недостатнім рівнем організаторських умінь у підлітків. З іншого боку, складна будова соціальної ситуації розвитку та її вимоги до особистості підлітка можуть спричинити активізацію в даному віці розвитку саме організаторських здібностей» [7, с.9]. Таким чином, дослідник називає підлітковий вік сензитивним періодом для розвитку організаторських здібностей – «це такий період у розвитку організаторських здібностей, у якому накопичується необхідна і достатня кількість середовищних впливів, що зумовлюють їх активний вияв» [7, с.10].

Отже, на основі здійсненого теоретико-методологічного аналізу основних підходів до дослідження лідерських якостей ми дійшли висновку, що лідерські якості необхідно розвивати саме в старшому підлітковому віці, коли учень із загальноосвітньої школи переходить у професійно-технічний заклад освіти. Зважаючи на психофізіологічні особливості, провідну діяльність, можна зробити висновок про те, що прагнення до лідерства є віковою особливістю учнів професійно-технічного закладу освіти як форма прояву потреби в соціальному визнанні та особистісній персоналізації, а також як спосіб адаптації до нової соціальної ситуації розвитку.

Висновки

Аналізуючи різні наукові підходи до визначення лідерських якостей особистості, визначаємо, що: лідерські якості – це риси, які забезпечують здатність виділитися в конкретній справі й приймати відповідальні рішення в значущих ситуаціях; використовувати інноваційні підходи для розв'язання проблеми; успішно впливати на послідовників у напрямі досягнення спільних цілей; умінням гідно опановувати зміни та пристосовуватися до нових і часто складних ситуацій, створювати позитивну соціально-психологічну атмосферу в колективі. Учнями професійно-технічного закладу освіти стають особи підліткового віку з 15 до 18 років. Саме в цей період навчання відбувається становлення їх особистості та остаточне професійне самовизначення. Більшість випускників професійно-технічних навчальних закладів розпочинають трудову діяльність. В юнацькому віці формуються риси, які забезпечують ефективне лідерство: цілеспрямованість, самостійність, наполегливість, самоствердження. Тому одним із головних завдань сучасного суспільства є виховання учня-лідера, майбутнього кваліфікованого робітника як особистості, готової нести відповідальність за свої вчинки. На відміну від застарілих підходів, у яких лідерство розглядалося як категорія соціальна, пов'язана з колективом та суспільним класом, і, відповідно, підконт-

рольна, сучасні підходи до розвитку лідерських якостей ґрунтуються на розумінні того, що це інтегративні якості особисті:

мотивація досягнення, відповідальність, незалежність, схильність до співпраці, комунікативні та організаторські здібності.

Література

1. Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / ред. В. О. Татенко. Київ : Либідь, 2006. С. 37–52.
2. Емельянова Е. В. Психологические проблемы современного подростка и их решение в тренинге. Санкт-Петербург: Речь, 2008. 336 с.
3. Занюк С. С. Психология мотивации. Киев: Эльга-Н: Ника-Центр, 2001. 352 с.
4. Кон И. С. Социология личности. Москва: Политиздат, 1967. 383 с.
5. Леонтьев Д. С. Феномен ответственности: между недержанием и гиперконтролем. *Экзистенциальное измерение в консультировании и психотерапии*. Биштонас – Вильнюс: ВЕАЭТ, 2005. Т. 2. С. 7–22.
6. Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности. Москва: Педагогика, 1972. 334 с.
7. Поденко О. В. Розвиток організаторських здібностей особистості в підлітковому віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія». Харків, 2007. 22 с.
8. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
9. Садохіна К. С. Психолого-педагогічні умови формування лідерських якостей підлітків. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 9. С. 439 – 448.
10. Сбитнева В. Б. Педагогические условия развития лидерских качеств подростков в детском общественном объединении: дисс. ... канд. пед. наук. Ижевск, 2006. 205 с.
11. Сингаївська І. В., Катюк Я. Л. Психологічна підготовка керівників ПТНЗ до розвитку їхньої професійної самосвідомості // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти АПН України, Асоц. безперерв. освіти дорослих. Київ. Геопринт. 2008. С. 194–202.
12. Уманский А. Л., Рогачев В. В., Тимонин А. И. Педагогические условия и средства стимулирования лидерства в детских и юношеских объединениях. *Психолого-педагогические проблемы подготовки организаторов и лидеров детских и юношеских объединений*. Кострома. КГТТУ им. Н. А. Некрасова. 1994. 218 с.
13. Чепмен Г. Пять путей к сердцу подростка / перевод с англ. О. А. Рыбаковой. Москва. 2002. 332 с.
14. Ягоднікова В. В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому процесі загальноосвітньої школи. *Наука і освіта*. 2004. № 7. С. 328–330.